

Pääseekö Turkki viimeinkin Eurooppaan?

■ Panu Rajala

Mika Waltarin historiantulkinta on edelleen ajankohtainen. Miksi Turkista tuli Egyptin ohella keskeinen kohde Waltarin tuotannossa? On palattava hänen varhaiseen matkakirjaansa *Yksinäisen miehen juna* vuodelta 1929. Miksi nuori vasta valmistunut ylioppilas päätti tehdä yksinäisen matkan Konstantinopoliin?

Matkakohde on unelma, joka vaatii täyttymystä. Turkki merkitsi eksotiikkaa, Aasian porttia, joka kiehtoi Mika Waltarin mielikuvitusta. Kemal Atatürk piti maata rautaisessa otteessaan, siellä vallitsi järjestys ja samalla pyrkimys länsimaisuuteen. Huntupakko oli poistettu, sen vaikutusta turkkilaisten miesten moraaliin kirjoittaja pohtii alkumatkasta junakumppanin kanssa kyyniseen sävyyn. Perillä ilmenee, että ulkomaalaiset eivät enää saa Turkissa työlupaa. Mutta Turkin politiikka ei suuremmin Waltaria kiinnostanut, enemmänkin tunnelmat, atmosfääri, idän salaperäisyys.

Turkki ei 1920-luvulla ollut mikään matkailukohde kuten nykyään. Waltari ei löytänyt Helsingin kirjakaupoista mitään Konstantinopolia koskevaa. Hän päätti matkustaa avoimin mielin, ottaa vaikutelmia semmoisenaan vastaan. Hän ei valmistautunut mihinkään, vaikka matkakirjan kirjoittaminen oli mielessä alusta saakka.

Konstantinopolissa Waltari liikkuu kuin kuka tahansa turisti, ihailee siltoja ja minareetteja ja erityisesti Hagia Sofian kirkon mahtavaa kupolia, mutta vielä enemmän häntä vetävät huvipaiikat, hämärät luolat ja tanssijattaret. Pettyneenä hän toteaa Konstantinopolin ylen siistiksi ja kivaaksi kaupungiksi, mutta onnistuu sentään tunkeutumaan johonkin roistojen koloon, missä miehet käyvät huutokauppaa tanssivasta prostituoidusta – ja tulee tällä reissulla ryöstetyksi.

Kuin kuka tahansa suomalaisturisti ulkomaan kaupungissa.

Pari kertaa sentään häivähtää esiin tuleva Turkin kuvaaja. Waltari tunnelmoi Konstantinopolin ja Seraljin kulmauksessa sekä katselee Bagdadin kioskin terassilta avautuvaa näkymää Marmaramerelle, Bosporille ja Kultaiselle sarvelle. Hän huomaa hallitsevansa Stamboulin, Peran ja Skutarin yhdellä silmäyksellä. *Yksinäisen miehen junassa* hän mietiskelee:

”Kukaan ei häiritse minua. Uneksin Aasian portilla, kahden maanosan rajalla, valtakuntien ja kansojen syntyä, loistoa ja kuolemaa. – Seraljin ulkopuutarhan suuressa museossa alapuolellani on Aleksanteri Suuren sarkofagi. Jossain tuolla kaukana, Aasian vuorten takana, on Hannibalin hauta. Ne ovat vain symboleja, olosuhteitten ja kohtalon esiinsyöksiä, suunnattomia varjoja.

Minkä valtavan historiallisen romaanin voisi Seraljista kirjoittaa. Saada historian jäykistämät ihmishahmot elämään omaa barbaarista, julmaa ja loistavaa elämäänsä. Niin kuin Flaubert on lyönyt kohtalon musertavan painon Kartagon ylle.”

Siinä on jo tuleva ohjelma idullaan. Waltari haudutti kauan keskeisiä ideoitaan, *Sinuh*en alkuvirikkeistä kului romaaniin parikymmentä vuotta, ja miltei saman ajan Waltari kantoi matkassaan idän vierasta uhkaa suuren romaanin aiheena.

Turkkilainen diplomaatti saa kertomuksillaan Waltarin innostumaan Turkin historiasta ja ennen muuta Mustafa Kemal in urheista maansa yhdistämis- ja itsenäistämistaisteluista. Siihen saakka matkailija on halunnut pysyä kiihkeän nykyajan tuntumassa, nyt hän huomaa kuinka ”toverini on osannut kertoa niin, että innostus värisee minussakin”.

Mikaelin ja Johanneksen matkassa

Seuraavan kerran Waltari matkusti Istanbuliin vuonna 1947, jo varttuneena kirjailijana, vasta

*Sinuh*en ponnistuksesta toivuttuaan. Uusi historiallinen romaani 1500-luvulta kutoutui mielessä. Se tuntui edellyttävän uutta matkaa, kuten tekijä perustelee matkakirjassaan *Lähdin Istanbuliin* (1948):

”Mielikuvituksessaan voi varsin helposti matkustaa muinaiseen Egyptiin ja kirjoittaa matkastaan, mutta kun on kysymyksessä niin läheinen vuosisata kuin 1500-luku, jonka purkauksista hitaasti kasvoivat oman aikamme tulivuoret, kirjailija tuntee liikkuvansa varmimmalla pohjalla, jos saa tilaisuuden kerätä vaikutelmia ja ahmia atmosfääriä teoksen todellisilla tapahtumapaikoilla.”

Matkaan lähtö heti sotien jälkeen tuotti kuitenkin ongelmia:

”Miten voi päästä pitkälle matkalle kirjailija, jolla ei ole mitään virallista asemaa, joka ei lukeudu mihinkään puolueeseen tai poliittiseen leirikuntaan, jolta puuttuvat kaikki tärkeät suhteet määrääviin henkilöihin. Miten voi päästä lähtemään köyhästä maasta, joka tarvitsee kaiken liikenevän valuutan elintärkeisiin tarkoituksiin. Tällaiset tunnollisen mielen synnyttämät ajatukset nousivat esteeksi kaikille matkasuunnitelmille.”

Monen mutkan jälkeen kirjailija kumminkin pääsee matkaan, jälleen matkakirja mielessään. *Lähdin Istanbuliin* -kirjan yksi suuri viehätys onkin sodanjälkeisen Euroopan ja sen tunnelmien surumielisen humoristisessa kirjaamisessa. Mutta Istanbulissa liikkuu jo toinen mies kuin 18 vuoden takainen, seikkailuja etsivä ja pinnallisesti innostuva nuorukainen.

Nyt Waltari on Suomen konsulaatin ja erityisesti kunniaapääkonsuli Tütenin suojeluksessa ja hänelle suodaan huomiota, häntä kutsutaan professoriksi, hänelle on varattu omia toiveitaan hienempi hotelli jne. Mutta ennen kaikkea hän tietää nyt mitä etsii ja tutkii kaupunkia asian tuntijan silmin. Häntä kiinnostavat rakennukset, jotka kertovat Turkin imperialistisesta menneisyydestä 1500-luvulla. Hän huomaa nykyisen kaupungin kovasti muuttuneen nuoruusmatkan ajoista, se ei häntä enää siinä määrin kiinnosta. Hän panee merkille, että Istanbul on arvaamattomassa mitassa turkkilaistunut, nimet olivat turkkilaisia ja entinen monikulttuurinen kaupunki oli kääntynyt sisäänpäin, hotellit, huvipaikat ja liikeyritykset siirtyneet armenialaisten, juutalaisten ja kreikkalaisten käsistä turkkilaisille. Vain ohut sivistyneistö ja liikemiehet osasivat

enää ranskaa. Waltari tunsikin sekä vieraantuneensa uudesta Turkista että löytävänsä vähitellen vanhan Turkin todelliset kasvat.

Kemal Atatürk oli luonut kovalla kiireellä eurooppalaisen, kansallisen ja itsenäisen Turkin, mutta maan perusluonne oli edelleen Waltarin mielestä itämainen. Istanbulissa vallitsi ”suloinen unohdus ja kiireettömyys”. Moderni Turkki oli keskittynyt Ankarahan, eikä Waltarilla ollut kummallakaan matkalla asiaa sinne. ”Olin tullut etsimään menneisyyttä, en tulevaisuutta.”

Kiintoisia vertailuja Waltari silti esittää nykyaikastakin. Hän pohtii, onko turkkilaisten laiska työtahti sittenkään pahasta. Palkat ovat pienet ja sosiaaliset edut olemattomat, mutta kuinka on länsimaiden laita, sillä ”ajatteleva ihminen ei voi välttää epäilyä, että länsimainen teknillinen ja sosiaalinen kehitys on johtanut ihmisen tiettyyn epämukavuuteen ja pakonalaisuuden tuntuun suhteessa työhön ja yhteiskuntaan”. Esimerkkinä hän mainitsee rikkaan Ruotsin. Varallisuus on omiaan lisäämään ihmisten tuskaneurooseja. Muurahaisten yhteiskunta, yksitoikkoinen elämä! Waltarin vertailut tuntuvat edelleen ajan-kohtaisilta.

Äkkiä Waltari sukeltaa keskelle historiallista aihettaan. Hän tutkii Sofian moskeijaa sen auki revityn lattian kuopassa, missä vain yksinäinen merimies hänen lisäksi viivähtää. Istanbul ei tuolloin tosiaan ollut turistikaupunki. Täällä Waltari alkaa kuvitella, kuinka Bysantin viimeinen basileus vietti viimeistä jäähyväisyötään uskollisimpien seurassa ennen turkkilaisten lopullista rynnäkköä. Ollaan siis *Johannes Angeloksen* draamaattisissa tapahtumissa, Konstantinopolin piirityksen viimeisissä hetkissä vuonna 1453.

Waltari miettii basileuksen historiallista päätöstä alistaa kreikkalaiskatolinen kirkko paavin valtaistuimen alaisuuteen. Päätös tuli liian myöhään, turkkilaiset olivat jo porteilla. Läntinen kirkko ei heikosti yhdistyneenä pystynyt enää puolustautumaan sulttaani Muhammed II:n ryntäävien joukkojen edessä. Mutta kiintoisinta on Waltarin jatkopäätelmä: hän katsoo turkkilaisen valtauksen kääntyneen läntisen maailman onneksi, sillä jos Bysantin viimeisen keisarin päätös olisi toteutunut, Venäjän kreikkalaiskato-

linen kirkko olisi silloin kuulunut yhteisen suuren katolisen kirkon piiriin ja Venäjän keisari olisi kenties saanut länsimaiden tuen avioliiton kautta hankkimalleen vallanperimysvaatimuksille Bysantin kruunuun. Matkakirja kehittää edelleen kontrafaktuaalista historian tulkintaa:

”Venäjistä olisi tosiaan saattanut tulla tsaarien uneksima kolmas Rooma ja Konstantinopoli olisi säihkynyt uljaimpana jalokivenä heidän kruunussaan. Mutta kirkkokuntien välinen, uskonkiihkoinen viha voitti ja Konstantinopolin kreikkalaiskatolinen kirkko valitsi mieluummin sulttaanin kuin paavin.”

Tässä on *Johannes Angeloksen* ydin, sen keskeinen kysymys. Idän ja lännen välinen ratkaiseva yhteenotto, yksi niistä purkaumista, joista Waltarin sanoin syntyivät meidän aikamme tulivuoret.

Konstantinopolin valloitus ja talvisota

Vuoden 1947 Istanbulin-matkalla viisi vuotta myöhemmin ilmestynyt romaani olikin jo näin pitkällä Waltarin mielessä. Ennen *Johannes Angelosta* hän kirjoitti vielä kaksi Mikael-romaania *Karvajalan* ja *Hakimin* vuosina 1948 ja 1949. Matkalla kertyi seikkaperäistä aineistoa niitä varten, varsinkin tykinvalannan ja tykistön yksityiskohdista, jotka olivat tärkeitä ajan taistelukupvauksissa. Mikaelin matkatoveri Antti oli tykinvalaja. Mutta tykit näyttelivät ratkaisevaa osaa viimein myös Konstantinopolin piirityksessä, jolloin Waltari kuvaa suurta asiantuntemusta osoittaen pienten ja suurten tykkien toiminnan, niiden laukaisemiseen liittyvät vaarat ja niiden aiheuttamat tuhot linnoituksessa.

Mikaelin seikkailut Euroopassa pohjustivat käänteisellä tavalla *Johannes Angelosta*. Niissä Waltari kuvasi, millainen Eurooppa oli jälkeen suuren käännekohtan. Mikael Hakimista tulee viimein sulttaanin renegaatti Konstantinopolin piirityksen jälkeisinä aikoina, Turkin vallan ollessa mahtavimmillaan. Waltarin kertojaa kiehtoo ensin islamin selkeä järjestys ja puhdas elämä, kunnes sulttaanin julma hallinto aukaisee hänen silmänsä. Hierarkkinen vallankäyttö näytti rinnastuvan kommunismiin, aggressiivinen ekspansio länteen sopi kylmän sodan todellisuuteen.

Yksi romaanin avain on matkan aikana syntynyt viittaus Venäjän mahdollisuuksiin laajentua katolisen kirkon avulla, joka siis sulttaanin toimesta raukesi. Turkki oli kaukainen idän valtio, joka toisen maailmansodan kokemusten jälkeen vertautui Neuvostoliittoon, minne Waltari ei voinut sota-aikaisen toimintansa vuoksi koskaan matkustaa eikä kai halunnutkaan. Turkki tarjoutui idän imperialistiseksi maailmanvallaksi Venäjän ja Neuvostoliiton sijaan. Näin romaanien maailmanhistoriallinen kuvio alkaa hahmottua.

Waltarin ajatuksissa oli aina myös läheisin historia, koettu sota. Sen lavea piilokuva näkyi *Sinuhessa*, ja Suomen talvisodan asetelma tulee väistämättä mieleen *Johannes Angelosta* lukiessa. Kreikkalaisten urhea ja tässä tapauksessa epätoivoon tuomittu puolustustaistelu Muhammedin ylivoimaista armeijaa vastaan muistuttaa suomalaisten tuntoja syksyllä 1939 Stalinin joukkojen vyöryessä itärajan yli. Kysymyksessä on länsimaisten arvojen, uskonvapauden ja demokratian puolustus Thermopyleen hengessä. Mutta historia eri aina toista itseään. Romaanisissa Waltari näyttää vertauskohdan, joka ei sittenkään semmoisenaan toistunut toisessa maailmansodassa, ei edes Berliinissä vuonna 1945.

Johannes Angelos vaati siis näinkin perusteelliset esityöt. Waltari tutustui islamin maailmaan jo *Mikael Hakimissa*, sen puhtaaseen, moraalisesti ehdottomaan, järjestyneeseen ja julmaan todellisuuteen, jolla oli samalla ihmeellinen vetoisuus suomalaiseen Mikaeliin ja ilmeisesti myös romaanien kirjoittajaan. Länsimaalaisia intellektuelleja on aina vetänyt idän mystiikka, poliittinen vaihtoehto ja tavoittamaton toisenlaisuus. Waltariin tunneihmisenä vetosi turkkilainen elämäntunnelma yhtä paljon kuin Turkin valloitusten seuraamukset länsimaihin ja koko Euroopan historiaan. Hänen tarkoituksensa oli jatkaa Mikaelin seikkailuja vielä muihin maanosiin, ainakin Etelä-Amerikkaan, mutta romaani alkoi laajeta liikaa ja vaatia kohtuuttomasti aikaa ja tilaa. Oli kiirehdittävä pääasiaan, Konstantinopolin piiritykseen.

Sitä varten Waltari teki elämänsä laajimman esityön siinäkin mielessä, että kirjoitti kokonaisen johdattavan romaanin nuoren Johan-

neksen vaiheista, jonka sittemmin hylkäsi. Kun lukee hänen kuolemansa jälkeen julkaistua teosta, joka ei siis ole kirjailijan auktorisoima mutta johon saamme jälkikäteen tutustua, huomaa selvästi, että juuri tuo Istanbulin-matkalla Sofian moskeijassa välähtänyt näky kirkollisen riidan vaikutuksesta kansojen kohtaloihin vaati noinkin laajan johdatuksen itse aiheeseen. Waltari kirjoitti satoja sivuja kirkolliskokouksen käymästä kiistasta yhdestä ainoasta sanasta *filioque*, sen asemasta kirkkojen uskontunnustuksessa, jossa sitten kreikkalaiskatolinen kirkko painotettiin perääntymään, eikä kirkkojen näennäinen yhdistyminen paavin alaisuuteen koskaan kunnollisesti toteutunut. Tämä historian ironia on ilmeisesti vedonnut Waltariin syvästi. Vasta päästyään irti tästä teologisesta painolastista lopullinen *Johannes Angelos* lähti keväällä 1952 syntymään ja ilmestyi samana syksynä.

Johannes Angelos on kaikessa päiväkirjamaisessa tiiviydessään ja mystissävyisessä kohtalonomaisuudessaan, historian käännekohtan kuvauksena, Waltarin tuotannon toinen huippu *Sinuhe egyptiläisen* rinnalla. *Johannes Angelos* vaati pitemmänkin esityön, 23 vuoden kypsyttämisen ja kokonaista kolme samaa aihetta pohjustavaa romaania ennen kuin tyyllisesti ja ajatukSELLISESTI kirkas, viimeistelty ja keskitetty romaani oli valmis, vähän ennen kuin Konstantinopolin piirityksestä oli tullut kuluneeksi 500 vuotta.

Ajaton turkkilaiskysymys

Armon vuonna 2008 Mika Waltarin puoli vuosisataa vanha näky turkkilaisinvaasion vaikutuksista maanosamme vaiheisiin saa uusia lisämerkityksiä. Turkki nousee nyt esiin Euroopan unionia jakavana uhkatekijänä. 1500-luvulla Ottomaanien valtakunta ulottui Wieniin saakka. Suurin osa Euroopan pakolaisista ja turvapaikan hakijoista tulee edelleen Turkista. Saksan 7 miljoonasta vierastyöläisestä lähes kolme miljoonaa on lähtöisin Turkista kurdit mukaan lukien. Saksassa on 2 000 moskeijaa. Ruutipanos alueilla, joista tyytymättömien väkivalta on ennenkin räjähtänyt.

Muhammed II:n valloitus on rauhanomaisesti hiipinyt keskelle Euroopan ydintä. Toisen maailmansodan jälkeinen muuttoliike ylittää laajuudeltaan 1000-luvulla alkaneen kansainvaelluksen. Kansat sekoittuvat, mutta tässäkin joukossa turkkilaiset erottuvat. Heillä on vahvat juurensa, uskomuksensa ja kansalliset perinteensä. Heidän kotimaansa ei vielääkään tunnusta kansalaisyhteisyyttä. Kurdien heikko asema tai vaikkapa Turkin johtavan kirjailijan Orhan Pamukin paljastukset ja häneen kohdistunut painostus kertovat omaa kieltään.

Euroopan unioni tahtoo sulkea vapauttavaan, demokratisoivaan ja kasvattavaan syleilynsä suuren salaperäisen Turkin. Maa tahtoo länteen yhtä lujasti kuin Atatürkin aikoina. Sotilaspoliittisesti se on vanha lännen tukikohta. Turisteille maa on itse avannut avaramielisen sylinsä huokein hinnoin. Kaikki näytti olevan jo selvää, vuosisataiset vihanpidot ja kyräilyt näyttivät sulavan yhteiseen optimismiin, tie Istanbulista Brysseliin tasoittuvan kaikkien kulkea molempiin suuntiin eurooppalaisen veljeyden hengessä. Islam ei enää olisi pelote eikä Eurooppa pelkkä ”kristillinen klubi”.

Toisin näyttää kuitenkin käyvän. Poliittinen levottomuus, terrorismin kasvanut uhka, uudet iskut, äärimuslimien lisääntyvä toiminta, ikuinen huntukiista ovat säikäyttäneet suuren sovintoon uskovan Euroopan. Turkin omatkaan toimet eivät ole yhteisyyttä erityisesti edistäneet. Kasvava epäröinti kalvaa eurooppalaista kansainyhteisöä. Taloudelliset ja perustuslailliset vaikeudet asettavat lisää reunaehtoja. Kuinka kauas on laajennuttava? Ovatko Muhammedin perilliset tällä kerralla valloitettavissa kreikkalaisilta peräisin olevin arvoin vapauden ja demokratian yhteiseen kansainsulattoon? Ketkä siitä viime kädessä hyötyvät? Ovatko kulttuuriset ja poliittiset erot viimein ylitettävissä?

Vanha Konstantinopol katsoo taas länteen ja moderni Bryssel itään. Voiko ihminen muuttua perustuksiaan myöten? Mika Waltari hymyilisi skeptisesti. *Johannes Angeloksen* purppurasaappaat eivät ole vielääkään tyhjiin verestä valuneet.

Kirjallisuus

- Pamuk, Orhan: *Istanbul*. Muistot ja kaupunki. Suom. Tuula Kojo. Jyväskylä 2006.
- Rajala, Panu: *Unio Mystica*. Mika Waltarin elämä ja teokset. Juva 2008.
- Waltari, Mika: *Yksinäisen miehen juna*. Porvoo 1929.
- Waltari, Mika: *Lähdin Istanbuliin*. Totta ja tarua Euroopasta 1947. Porvoo 1948.
- Waltari, Mika: *Mikael Hakim*. Kymmenen kirjaa Mikael Carvajalan eli Mikael el-Hakimin elämästä vuosina 1527–38 hänen tunnustettuaan ainoan Jumalan ja antauduttuaan Korkean portin palvelukseen. Porvoo 1949.

Waltari, Mika: *Johannes Angelos*. Hänen päiväkirjansa Konstantinopolin valloituksesta v. 1453 Kristuksen maailmanajan päättyessä. Porvoo 1952.

Waltari, Mika: *Kirjailijan muistelmia*. Toim. Ritva Haavikko. Porvoo 1980.

Kirjoittaja on filosofian tohtori ja kirjailija, joka on toiminut Teatterin ja draaman tutkimuksen professorina Tampereen yliopistossa. Artikkelin perustuu hänen keväällä 2008 pitämäänsä esitelmään Waltarista ja orientista.